

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA TƏNQİDİ REALİZM EPOXASI HAQQINDA İSA HƏBİBBƏYLİNİN ELMİ-NƏZƏRİ FİKİRLƏRİ

İ.Həbibbəylinin M.F.Axundzadənin irsinə, “nazimi-ustad” məsələsinə müasir ədəbiyyatşünas baxışları

Gülxani PƏNAH

(Əvvəli ötən saylarımızda)

“Nəzm və nəsr” məqaləsində Molla Pənah Vəqif və Qasım bəy Zakirin şeirlərini təqdim edərkən də Mirzə Fətəli Axundzadə özünün müasir şeirə dair tələblərini nəzərə çarpdırır: Xəyalat, “heyrotə bais olmaq”, “ləzzət və təsir”, şeirin şəkilləndirilməsi, canlı danışiq dili, vəcdə gətirmək, həyatı təsvirlər və sair. Buradan görünür ki, Mirzə Fətəli Axundzadə xəyalatla, heyrotə zəngin, sadə, canlı danışiq dilində yazılan və həyatı təsvirləri olan, insanda bir zövq, həyəcan yaradan nəzmi həqiqi realist şeir hesab etmişdir.

Böyük ədibin əsl şeir anlayışı geniş mənə daşıyan realist ədəbiyyat düşüncəsini ifadə etdiyi, realizm ön sıraya çəkildi, şeir haqqındakı görüşlərinin şeirdə romantik cizgilərlə yanaşı, daha çox realizmin, həyatı təsvirlərin, canlı danışiq dilinin olmasına əsaslandığı, Mirzə Fətəli Axundzadənin real həyatı təsvirləri və sadə, təbii danışiq dili ilə insanı vəcdə və heyrotə gətirə biləcək şəkildə təsirləndirən nəzm nümunələrini əsl şeir, yəni realist ədəbiyyat kimi qəbul etdiyinə açıq aydın göründüyünü, şair deyil, “nazimi-ustad” adlandırdığı Məhəmməd Füzulinin şeirlərində isə “incə lirizm, yüksək şeiriyyət olsa da, canlı danışiq dili ilə ifadə olunmuş insanı vəcdə gətirən təsirli real həyatı təsvirlər”in yoxluğu, daha doğrusu, Füzulinin şeirləri dərin romantik düşüncənin obrazlı bədii ifadəsindən yoxrulduğu, romantik şeirin qayəsi də, təsvir üsulları da “bam-başqa” olduğu açıqlanır.

Mirzə Fətəli Axundzadənin şeir haqqındakı prinsiplərinə uyğun gəlməyən şairləri nəzm yazanlar hesab etdiyini vurğulayan İ.Həbibbəyli onun ifadə etdiyi “məsava şairlər” sırasına qədim dövr və orta əsrlər ədəbiyyatından, X əsrdən XIX əsrin ortalarına qədər təxminən yeddi-səkkiz əsr müddətində yaşayıb-yaratmış çoxlu sayda şairlər daxil olduğunu, Mirzə Fətəli Axundzadənin əsl şair hesab etdiyi sənətkarların adlarını konkret olaraq yazdığını (Nizami, Firdovsi, Cami, Sədi, Mollayı Rumi, Hafiz, Molla Pənah Vəqif, Qasım bəy Zakir), Nizami Gəncəvidən Qasım bəy Zakirə qədər həm də təkcə Azərbaycanda yox, Yaxın Şərqdə yaşayıb-yaradan, Mirzə Fətəli Axundzadə kimi mütaliəli və məlumatlı bir şəxsə adı və əsərləri bəlli olan şeir yazanların hamısı “bunlardan məsava şairlərin” sırasına daxil edildiyini yazır: “Mirzə Fətəli Axundzadənin fikrinə, həmin şairlər ona görə nazimdirlər ki, “əlfaz hifz edib sürutu - nəzmə müvafiq haman əlfazı rışteyi - nəzmə düzlər və hərgiz nəzmlərində

bir təsir yoxdur; bəlkə əksərinin nəzmlərində heç məzmunu - səhih dəxi tapılmaz və bu sənət belə asan zəddir ki, hər bir məktəbdən çıxan kimsələrin əksəri fərs arasında bir az məşq etməklə əlfazı nəzmə düzməyə qadir olur və belə kimsələrə şair demək qələtdir”.

Mirzə Fətəli Axundzadənin Məhəmməd Füzulinin irsinə münasibətini araşdıran İ.Həbibbəyli onu ədəbiyyatın böyük səkkizliyinə daxil etməməsinin səbəbini (“Füzuli şair deyil və xəyalatında əsla təsir yoxdur; ancaq nazimi-ustad” - M.F.A) göstərir, fikrini davam etdirərək bildirir ki, “diqqətlə nəzər salınsa, Mirzə Fətəli Axundzadə Məhəmməd Füzulini “məsava şairlərin” (sair şairlərin - İ.H.) sırasına da aid etməmişdir. O, Füzulini sadəcə nazim yox, “nazimi-ustad” adlandırmışdır. Elmi ədəbiyyatda “nazimi-ustad” məsələsindən bəhs edilərkən bu izafət tərkibli birləşməyə bir yerdə qiymət verilmiş, ayrılıqda baxılmamışdır”. İ.Həbibbəyli burada hər iki sözə bir yerdə baxmaqla yanaşı, həm də ayrı-ayrılıqda yanaşmaq da lazım gəldiyini, bu baxımdan söz birləşməsinin ikinci tərəfindəki “ustad” ifadəsinin xüsusi maraq doğurduğunu söyləyir: “Çünki nəzm yazanlara heç vaxt ustad demək mümkün olmazdı. Mirzə Fətəli Axundzadə kimi mütəfəkkir şəxsiyyət “ustad” sözünü elə-belə işlədə bilməzdi. Bu baxımdan yanaşdıqda mətndəki “ustad” sözü heç də təsadüfi olmayıb, Mirzə Fətəli Axundzadənin Füzulinin fərqlərini, hətta böyüklüyünü qəbul etməsi deməkdir. Mirzə Fətəli Axundzadə iddia olunduğu kimi heç də Məhəmməd Füzulini inkar etməmişdir, böyük şairin adını çəkmiş və ondan ustad səviyyəsində söz açmışdır. Lakin Məhəmməd Füzulinin şeirləri ona “xəyalatında əsla təsir” olmayan nəzm təsiri bağışlamışdır. Buradakı “təsir” sözünü Mirzə Fətəlinin yozumuna görə təsvir, reallıq, həyatilik, canlı danışiq dili və sair kimi başa düşmək lazım gəlir”. Bunları isə həqiqətən də Məhəmməd Füzulinin lirikasında Molla Pənah Vəqif ilə Qasım bəy Zakirin şeirlərində olduğu kimi görməyən, görülməsinə də qeyri-mümkün sayan İ.Həbibbəyli bildirir ki, “Mirzə Fətəli Axundzadə isə belə həyatı təsvirlərin oxucunu vəcdə gətirməsini, zövq verməsini əsl ədəbiyyat, yəni realist ədəbiyyat hesab edir. Buna görə də onun fikrincə, «qəzəliyyət məzaci-insanidə hərgiz bir zövq və vəcd əmələ gətirmir». Realist ədəbiyyat haqqındakı təsəvvürlərinə, necə deyirlər, “zövqünə və məzacına” uyğun gəlmədiyi üçün Məhəmməd Füzulini “nazimi-ustad” adlandırmışdır”.

“Nəzm və nəsr” adlı məqaləsində Mirzə Fətəli Axundzadənin ilk növbədə “yeni dövrdə böyük ədəbiyyat üçün əsl şeirin prinsiplərini” aydınlaşdırdığını, “ondan sonra həmin şərtlərə uyğun gələnləri və gəlməyənləri” müəyyən etdiyini söyləyir: “Məqalədə böyük ədib ədəbiyyata, şairlərə qiymət verərkən, iki yerdə “zikir etdiyim şərt”, “dediyim şərt” sözlərini işlətməmişdir ki, bunlar da Mirzə Fətəli Axundzadənin şairlərə qiymət verərkən təsəvvür etdiyi, ana xətlərini müəyyənləşdirdiyi yeni dövrün ədəbiyyat prinsiplərindən çıxış etdiyini göstərir”.

İ.Həbibbəyli bu qənaətə gəlir ki, Mirzə Fətəli Axundzadənin Füzulini “nazimi-ustad” adlandırması heç də onu bir sənətkar kimi qəbul etməməsi, inkar etməsi demək deyildir. Əksinə, göründüyü kimi, Mirzə Fətəli Axundzadə ondan “ustad” səviyyəsində bəhs etmişdir. Əks halda o, sadəcə “nazim” sözünü yazmaqla da kifayətlənə bilərdi.

“Nəzm və nəsr haqqında” məqaləsində bir neçə yerdə Mirzə Fətəli Axundzadənin “nazim” sözünü şair yox, nəzm yazan mənasında işlətdiyini, məqalənin Füzuliyə qədər olan hissəsində artıq nəzmlə seirin, nazimlə şairin fərqi aydınlaşdırıldığını qeyd edən İ.Həbibbəyli “ona görə də Mirzə Fətəli Axundzadə əgər Məhəmməd Füzulini sıradan biri olan nəzm yazan hesab etmədi, yalnız “nazim” ifadəsini işlətməklə kifayətlənməli idi. Ancaq o, ustad olduğunu etiraf etməklə, əslində Füzulinin böyük şairlərin cərgəsində olduğunu gizlədə bilməmişdir” - deyir.

Eyni zamanda İ.Həbibbəyli bu fikirdədir ki, “Nəzm və nəsr haqqında” adlı məqaləsindən göründüyü kimi, Mirzə Fətəli Axundzadə Məhəmməd Füzulini müəyyən etdiyi şərtlərin əsasında yaranan şeirdə böyük ədəbiyyatda, realist şeirdə olmadığını, yer almadığını bildirmişdir. Bu da “inkar faktı deyildir, uyğun gəlmir mənasını da daşıya bilər”.

Mirzə Fətəli Axundzadənin “zikr etdiyi şərt”in Azərbaycanın yeni dövr realist ədəbiyyatının prinsiplərindən ibarət olduğunu, Molla Pənah Vəqifin də, Qasım bəy Zakirin də yaradıcılığının Mirzə Fətəli Axundzadənin “dediyi şərtlə” - realist ədəbiyyatın prinsipləri, xüsusiyyətləri ilə səsleşdiyi üçün onu heyrotə gətirdiyini (“Molla Pənah Vəqifin bir para xəyalatını gördüm ki, zikir etdiyim şərt bir növ ilə onda göründü və dəxi Qasım bəy Sarucaluyi - Cavanşirdə düşər oldum ki, əlhəq türk dilində onun mənzumatı mənim heyrotimə bais oldu. Ondan ötrü ki, dediyim şərt ziyadə onun mənzumatında tapıldı.” - M.F.A), hər iki şairdə gördüyü realist sənət prinsiplərini Məhəmməd Füzulidə tapa bilmədiyini və bunun qeyri-mümkünlüyünü də vurğulayır: “Məhəmməd Füzuli romantik ədəbiyyatın zirvəsində dayanırdı”.

İ.Həbibbəylinin dediyi kimi, Mirzə Fətəli Axundzadənin realist ədəbiyyat baxımından “nazim” adlandırdığı Məhəmməd Füzulinin öz dairəsində, romantik ədəbiyyatda ustad olduğunu görmüş və etiraf etmişdir. Mirzə Fətəli Axundzadənin nəzərində Məhəmməd Füzuli realist ədəbiyyat baxımından “nazim”, həyatı təsvirləri olmayan ədəbiyyatda, yəni romantik şeirdə isə “ustad”-dır. Realizm gözü ilə baxanda onun “xəyalatında əsla təsir yoxdur.” Romantik ədəbiyyat istiqamətində isə Füzuli “xəyalatında” - ilhamında, istedadında, bədii düşüncəsində ustadır. Və mətndəki “ustad” sözü Füzulinin romantik ədəbiyyat sahəsindəki xidmətlərinə, böyüklüyünə Mirzə Fətəli Axundzadə tərəfindən verilmiş qiymətin ifadəsidir. Hər oxuyan Molla Pənah olmağı kimi, hər yazı yazana Mirzə Cəlil deyilmədiyi kimi, hər şair də ustad adlandırılır. Ustad - ədəbiyyatda da, siyasətdə də, həyatda da tituldur. Və Mirzə Fətəli Axundzadənin nəzərində də Məhəmməd Füzuli ustadır, ancaq realist deyildir, “xəyalatında təsir yoxdur”.

M.F.Axundzadənin fikir və mülahizələrini dərinləşdirən araşdıran İ.Həbibbəyli onun Füzuliyə aid “nazimi-ustad” sözündə böyük, dərin bir təəssüf hissəsinin ifadə olduğunu görür: “Ustad, adi şair deyildir, böyük sənətkardır, hayıf ki, “xəyalatında” “Kür qırağı, yaşılbaş sona”, “barmaqda xətm, belində kəmə” gözəllər, Qarabağ, Xındıristan, durnalar, “axta zoğal” yoxdur. Yəni Mirzə Fətəli Axundzadə Məhəmməd Füzuli boyda ustad sənətkarın ya

Səkkizinci: “Gülüstən” və “Zinətül-məcalis” dövrü keçmişdir. Bu gün bu cür əsərlər millətin işinə yaramır. Bu gün millət üçün faydalı və oxucuların

zövqü üçün rəğbətli olan əsər - drama və romandır...”

İ.Həbibbəylinin dediyi kimi, “Mirzə Ağə xan Təbrizinin pyesləri haqqında kritika» əsəri İranda yaşayıb, yazdığı dram əsərlərini məsləhət almaq üçün Tiflisə göndərmiş bir dramaturqa Mirzə Fətəli Axundzadənin verdiyi tövsiyələrdə ədəbi tənqidlə ədəbiyyat nəzəriyyəsi bir-birini tamamlayan qoşa elmi yanaşmalardır. Təqdim olunan səkkiz bəndlik tövsiyələrdə dram sənətinin poetikası və estetikası, geniş mənada teatr mədəniyyətinin nəzəri mahiyyəti öz əksini tapmışdır”.

Mirzə Fətəli Axundzadənin tövsiyələrində dram sənətinə aid remarka, iştirakçılar haqqında məlumat, final, dialoq, tərtibə məktəbi, müasir hadisələri göstərmək üçün tarixi hadisələrlə yerdəyişmə, səhnə şəraitinin nəzərə alınması, situasiyaların dəyişməsi, (kolliziya) oxunmaq üçün yazılmış dram əsəri-lezedrama və sair kimi ədəbiyyat nəzəriyyəsi məsələlərinə dair dəqiq elmi prinsiplərlə səsleşən fikirlərə əsasən Mirzə Fətəli Axundzadənin özü Avropa dram sənətinin nəzəri əsaslarına, “drama şərtlərinə” dərinlən bələd olduğunu göstərdiyini bildirir.

Rus və fransız dillərini bilən, bu dillərdə elmi və bədii əsərlər oxumuş M.F.Axundzadənin dram sənətinə dair baxışlarının formalaşmasında rusdilli ədəbiyyatla yanaşı, fransız dilində olan mənbələrlə də mühüm rol oynamış olduğunu ehtimal edir. Mirzə Fətəli Axundzadənin ədəbiyyat nəzəriyyəsinə, o cümlədən, dram sənətinə dair baxışları yeni və əhəmiyyətli təsir bağışladığını qeyd edən İ.Həbibbəyli bu mənada Mirzə Fətəli Axundzadənin “Mirzə Ağə Təbrizinin pyesləri haqqında kritika» əsərindəki “kritika” sözünü “poetika” ifadəsi ilə dəyişsək, müəllifin məramına və məqalənin mahiyyətinə xələl gəlməz” - deyir. Onun 1871-ci ildə yazdığı məqalədəki dram sənəti haqqında uzaqgörən nəzəri fikirlərin indi də Azərbaycanda və dünyada mövcud olan dram nəzəriyyəsinin mühüm əsaslarını təşkil edə biləcəyini inamla bildirir.

Mirzə Fətəli Axundzadənin «Nəzm və nəsr haqqında» məqaləsini də Azərbaycanda ədəbiyyat nəzəriyyəsinə dair qiymətli mənbələrdən biri hesab edir. Burada nəzm ilə nəsrin fərqlərini qısa şəkildə aydınlaşdırıldığı açıqlanır. Mirzə Fətəli Axundzadənin fikrinə («hər dilin təkəllümü söyləmək üsulu və kitabəti (yazı yazma sənəti) qərarı-mütəarif (hamıya bəlli olan qaydalar) üzrə nəsr ilədir») istinad edərək belə bir fikir irəli sürür ki, “Axundzadə nəsrini natiqlik və ya katiblik sənəti hesab etmişdir. Əslində isə dərinlən diqqət edilsə, bu mülahizələrin özündə bədii nəsrin xüsusiyyətləri göstərilmişdir. Buradakı təkəllüm (söyləmək - İ.H.) ifadəsi bədii nəsr üçün zəruri şərtlərdən biri olan təsvir etmək mənasını bildirir”. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarındakı “söy söyləmək” ifadələrinin də “təsvir etmək” mənasını daşdığını, yuxarıdakı cümlədəki “kitabət” sözünün də “yazıya alma”, yaxud “üzünü köçürmə” mənasında deyil, “yazı yazmaq, kitab bağlamaq sənəti kimi” başa düşülməli olduğunu söyləyir: “ Kitab yazmaq və ya yazı yazma sənəti dedikdə isə Mirzə Fətəli Axundzadə tərənnüm üsulu ilə deyil, təsvir yolu ilə həyatı əks etdirən ədəbiyyatı, yəni bədii nəsr nəzərdə tutmuşdur.

(Davamı var)